

О. О. НЕСТУЛЯ

З КРИНИЦЬ НАРОДНОЇ ТВОРЧОСТІ

Риженко
Яків Омелянович

Народився 13 листопада 1892 р. в с. Пустовійтове Кременчуцького повіту (нині Глобинський район) на Полтавщині в родині селянина. Мистецтвознавець. Музейний працівник. Репресований в 1932 р. Реабілітований в червні 1989 р. Помер 29 травня 1974 р. в Астрахані.

У стислій довідці про Я. О. Риженка, підготовленій С. І. Білоконем для Української Радянської Енциклопедії, — лише основні відомості з життя мистецтвознавця. Але й вони хибують певними неточностями. І це — не випадково, надто мало достовірних документів, які висвітлюють час роботи Якова Омеляновича на Україні. Архіви СНБ України, в яких зберігаються слідчі матеріали на Я. О. Риженка, лише сьогодні стали доступними для дослідників. Частково на їх основі і спробуємо відтворити основні етапи життєвого і творчого шляху відомого науковця та культурного діяча.

Народився Яків Омелянович Риженко 13 листопада 1892 р. в с. Пустовійтове Кременчуцького повіту (зараз Глобинського району) на Полтавщині в родині селянина-бідняка. Маючи всього дві з половиною десятини землі, стареньку, хоч і завжди вибілену хату, його батько не міг самотужки прогодувати сім'ю — сина і дочок, які з раннього дитинства змушені були підробляти у заможних селян, виконувати різну невдячну роботу.

Справжній дивосвіт країни знань відкрила Якову початкова школа. Допитливого і наполегливого учня помітили і рекомендували для вступу в педагогічне училище. Витрати за його навчання і утримання взяло на себе Кременчуцьке земство. Закінчивши училище, Риженко почав працювати учителем сільської школи, досяг певного достатку, якого так не вистачало в дитинстві¹. Проте тяга до знань виявилася значно сильнішою, і він виїздить до Москви, де вступає до Вечірнього університету ім. Шанявського².

Про коло його знайомих та інтересів у Москві розшукати достовірних документальних свідчень, на жаль, не вдалося. Однак навряд чи вони були пов'язані з військовою службою, на яку Я. О. Риженка мобілізували в 1915 р. Закінчивши шестимісячні курси, він працює фельдшером військового госпіталю в м. Мортанськ Тамбовської губернії, а після лютневої революції повертається на Полтавщину. Оселяється в с. Мало-Перещепино, де вчителювала дружина — Зозуліна Катерина Олександрівна. Згодом Яків Омелянович очолює місцеве двокласне училище, активно включається в роботу місцевих земських установ та кооперативу «Селянська спілка», багато часу віддає організації спілки робітників млинів. При цьому на перше місце ставить захист інтересів бідноти, тяжке становище якої він пізнав на власному життєвому досвіді.

О. О. НЕСТУЛЯ

З КРИНИЦЬ НАРОДНОЇ ТВОРЧОСТІ

Риженко

Яків Омелянович

Народився 13 листопада 1892 р. в с. Пустовійтове Кременчуцького повіту (нині Глобинський район) на Полтавщині в родині селянина. Мистецтвознавець. Музейний працівник. Репресований в 1932 р. Реабілітований в червні 1989 р. Помер 29 травня 1974 р. в Астрахані.

У стислій довідці про Я. О. Риженка, підготовленій С. І. Білоконем для Української Радянської Енциклопедії, — лише основні відомості з життя мистецтвознавця. Але й вони хибують певними неточностями. І це — не випадково, надто мало достовірних документів, які висвітлюють час роботи Якова Омеляновича на Україні. Архіви СНБ України, в яких зберігаються слідчі матеріали на Я. О. Риженка, лише сьогодні стали доступними для дослідників. Частково на їх основі і спробуємо відтворити основні етапи життєвого і творчого шляху відомого науковця та культурного діяча.

Народився Яків Омелянович Риженко 13 листопада 1892 р. в с. Пустовійтове Кременчуцького повіту (зараз Глобинського району) на Полтавщині в родині селянина-бідняка. Маючи всього дві з половиною десятини землі, стареньку, хоч і завжди вибілену хату, його батько не міг самотужки прогодувати сім'ю — сина і дочок, які з раннього дитинства змушені були підробляти у заможних селян, виконувати різну невдячну роботу.

Справжній дивосвіт країни знань відкрила Якову початкова школа. Допитливого і наполегливого учня помітили і рекомендували для вступу в педагогічне училище. Витрати за його навчання і утримання взяло на себе Кременчуцьке земство. Закінчивши училище, Риженко почав працювати учителем сільської школи, досяг певного достатку, якого так не вистачало в дитинстві¹. Проте тяга до знань виявилася значно сильнішою, і він виїздить до Москви, де вступає до Вечірнього університету ім. Шанявського².

Про коло його знайомих та інтересів у Москві розшукати достовірних документальних свідчень, на жаль, не вдалося. Однак навряд чи вони були пов'язані з військовою службою, на яку Я. О. Риженка мобілізували в 1915 р. Закінчивши шестимісячні курси, він працює фельдшером військового госпіталю в м. Мортанськ Тамбовської губернії, а після лютневої революції повертається на Полтавщину. Оселяється в с. Мало-Перещепино, де вчителювала дружина — Зозуліна Катерина Олександрівна. Згодом Яків Омелянович очолює місцеве двокласне училище, активно включається в роботу місцевих земських установ та кооперативу «Селянська спілка», багато часу віддає організації спілки робітників млинів. При цьому на перше місце ставить захист інтересів бідноти, тяжке становище якої він пізнав на власному життєвому досвіді.

О. О. НЕСТУЛЯ

З КРИНИЦЬ НАРОДНОЇ ТВОРЧОСТІ

Риженко

Яків Омелянович

Народився 13 листопада 1892 р. в с. Пустовійтове Кременчуцького повіту (нині Глобинський район) на Полтавщині в родині селянина. Мистецтвознавець. Музейний працівник. Репресований в 1932 р. Реабілітований в червні 1989 р. Помер 29 травня 1974 р. в Астрахані.

У стислій довідці про Я. О. Риженка, підготовленій С. І. Білоконем для Української Радянської Енциклопедії, — лише основні відомості з життя мистецтвознавця. Але й вони хибують певними неточностями. І це — не випадково, надто мало достовірних документів, які висвітлюють час роботи Якова Омеляновича на Україні. Архіви СНБ України, в яких зберігаються слідчі матеріали на Я. О. Риженка, лише сьогодні стали доступними для дослідників. Частково на їх основі і спробуємо відтворити основні етапи життєвого і творчого шляху відомого науковця та культурного діяча.

Народився Яків Омелянович Риженко 13 листопада 1892 р. в с. Пустовійтове Кременчуцького повіту (зараз Глобинського району) на Полтавщині в родині селянина-бідняка. Маючи всього дві з половиною десятини землі, стареньку, хоч і завжди вибілену хату, його батько не міг самотужки прогодувати сім'ю — сина і дочок, які з раннього дитинства змушені були підробляти у заможних селян, виконувати різну невдячну роботу.

Справжній дивосвіт країни знань відкрила Якову початкова школа. Допитливого і наполегливого учня помітили і рекомендували для вступу в педагогічне училище. Витрати за його навчання і утримання взяло на себе Кременчуцьке земство. Закінчивши училище, Риженко почав працювати учителем сільської школи, досяг певного достатку, якого так не вистачало в дитинстві¹. Проте тяга до знань виявилася значно сильнішою, і він виїздить до Москви, де вступає до Вечірнього університету ім. Шанявського².

Про коло його знайомих та інтересів у Москві розшукати достовірних документальних свідчень, на жаль, не вдалося. Однак навряд чи вони були пов'язані з військовою службою, на яку Я. О. Риженка мобілізували в 1915 р. Закінчивши шестимісячні курси, він працює фельдшером військового госпіталю в м. Мортанськ Тамбовської губернії, а після лютневої революції повертається на Полтавщину. Оселяється в с. Мало-Перещепино, де вчителювала дружина — Зозуліна Катерина Олександрівна. Згодом Яків Омелянович очолює місцеве двокласне училище, активно включається в роботу місцевих земських установ та кооперативу «Селянська спілка», багато часу віддає організації спілки робітників млинів. При цьому на перше місце ставить захист інтересів бідноти, тяжке становище якої він пізнав на власному життєвому досвіді.

Не залишає поля громадської діяльності Я. О. Риженко і після встановлення на початку 1918 р. Радянської влади на території Полтавщини. Зрозуміло, далеко не всім його активність була до вподоби. Серед заможних кіл М.-Перещепино вона викликала відверту злобу, неприязнь. Тому, коли в село вступили загони окупаційних військ кайзерівської Німеччини, Яків Омелянович, остерігаючись помсти, змушений був переселитися до с. Селещина. Однак отримати тут роботу так і не вдалося — школу зайняли німці, заняття не проводилися.

В пошуках заробітку Я. О. Риженко виїхав до Полтави і тимчасово влаштувався на роботу в педагогічному бюро губернського земства. Одночасно з цим викладав на учительських курсах в Лубнах і Ромнах. Не цурався і тяжкої праці на залізниці.

1918 рік — один з найдраматичніших у житті Я. О. Риженка. Гнітила не лише відсутність постійної роботи, побутова невлаштованість. Турбувало й інше... Як і значна частина української інтелігенції, Я. О. Риженко покладав особливі надії на Центральну Раду, вірив у її спроможність відродити культуру України, відкрити широкі можливості її народу вільно працювати на своїй землі. Однак в квітні 1918 р. до влади на Україні прийшов режим гетьмана П. Скоропадського, що викликало у Я. О. Риженка глибоке розчарування. «Я став обивателем, — писав він. — Отримав клаптик землі, почав його обробляти, завів корову і закритися у вузькій сфері особистих інтересів».

Вони, однак, не завадили Я. О. Риженкові побачити нечувані «насилства, пограбування, екзекуції», якими супроводжувалась великодержавна шовіністична політика деніківців. Тому після їх вигнання Яків Омелянович погодився стати секретарем волревкому. В 1921 р. як лектор Костянтинградського повітового ревкому він взяв безпосередню участь в проведенні заходів, спрямованих на ліквідацію спалаху висипного тифу, знаходився на найбільш епідеміологічно небезпечних ділянках. Не було нарікань на Я. О. Риженка і як на завідуючого двокласною, а згодом семирічною школою в с. Селещина та секретаря місцевого комітету профспілки робітників освіти — Робос.

Помітивши молодого освіченого сільського вчителя, губернське правління спілки Робос в 1923 р. запропонувало Я. О. Риженку посаду заступника завідуючого, а потім і завідуючого Полтавським педагогічним музеєм. Після об'єднання останнього з Центральним пролетарським музеєм Полтавщини Я. О. Риженко стає керівником етнографічного відділу новоутвореного музейного закладу, а з 1925 р. — ще й заступником директора музею по науковій роботі.

Слід зазначити, що середина 20-х років — складний і суперечливий період в історії Полтавського музею. В 1924 р. від обов'язків його директора був увільнений такий визнаний авторитет в галузі музейного будівництва, як М. Я. Рудинський, змушені були залишити улюблену справу досвідчені музейні працівники — К. В. Мощенко, Є. Я. Рудинська та інші. Внаслідок цього значно послабився зв'язок музею з Полтавським науковим товариством, активні члени якого — відомі діячі науки та культури В. О. Щепотьєв, Г. О. Коваленко, М. М. Бужинський —

практично відмовились від участі у створенні нових оригінальних експозицій.

Упереджене ставлення до нової адміністрації та наукових співробітників музею відчувалось також з боку ряду наукових установ Всеукраїнської академії наук. Музей, як зазначав Я. О. Риженко, опинився в стані своєрідного бойкоту. Відчув його і Яків Омелянович на собі. Невдачею зокрема в середині 20-х років завершилась його спроба вступити до Наукового товариства, не був він прийнятий згодом також до секції наукових працівників спілки Робос.

Тим з більшою наполегливістю Я. О. Риженко взявся за підвищення своєї кваліфікації музейного працівника, фахівця-етнографа. В 1926 р. Яків Омелянович вступає до аспірантури при кафедрі історії української культури академіка Д. І. Багалія. «Потрібно було багато зусиль і праці, — писав пізніше Я. О. Риженко, — щоб одночасно з роботою чисто службовою виконувати і роботу аспірантську». Однак наполегливість, виняткова працездатність давали свої позитивні результати. Не останню роль відіграло творче спілкування початкуючого дослідника з своїми досвідченими наставниками — академіком Д. І. Багалієм, завідуючим етнографічною секцією кафедри О. В. Ветуховим, відомим етнографом П. Г. Ковалевським, молодими науковцями К. Г. Червяком, Б. К. Пилипенком, А. П. Ковалевським та іншими³.

В результаті вже скоро побачили світ праці Я. О. Риженка про кустарно-ремісничу промисловість і побутово-етнографічні особливості Полтавщини⁴, значення краєзнавства у виховній та культурно-освітній роботі. Увагу фахівців привернув його нарис історії Полтавського краєзнавчого музею, в якому зроблений огляд найбільш цінних етнографічних, художніх, кустарно-ремісничих та інших музейних збірок⁶. Свого наукового значення не втратили і сьогодні підготовлені Я. О. Риженком путівники по влаштованих музеєм в кінці 20-х років виставках з історії гончарства, килимарства та шиття на Полтавщині⁷.

Після успішного захисту в 1929 р. дисертаційної роботи Я. О. Риженко отримав ряд привабливих пропозицій. Йому пропонували залишитись на кафедрі Д. І. Багалія. Розраховував на здібного науковця і Науково-дослідний інститут історії матеріальної культури під керівництвом О. С. Федоровського⁸.

Однак, як зазначав сам Я. О. Риженко, душею він зрісся з музеєм, не уявляв свого життя без нього. Тому, не пориваючи зв'язку з науковими установами Харкова, залишився працювати у Полтаві, налагодив робочі контакти з місцевими освітньо-культурними установами та організаціями, науковою інтелігенцією.

В 1925 р. Я. О. Риженко виступив з ініціативою проведення реорганізації експозиції Полтавського краєзнавчого музею. Ось як оцінював її результати журнал «Жизнь искусства»: «Надзвичайно цінні матеріали зібрані з величезною любов'ю, опрацьовані і систематизовані для наочного огляду широких трудящих мас... В даний час музей за кількістю і якістю своїх колекцій серед провінційних музеїв стоїть на першому місці»⁹.

На підтвердження цього досить сказати, що на початок 1928 р. у трьох відділах музею (побуту та ідеології, природничому, соціально-економічному) було зосереджено понад 100 000 експонатів¹⁰.

Центральне місце в експозиції музею займали етнографічні експонати, переважно зібрані і опрацьовані особисто Я. О. Риженком. Велику увагу приділив він зокрема виявленню і обліку історико-мистецьких предметів в культових спорудах, з яких до музею надійшло близько тисячі килимів, унікальні стародруки, високохудожні зразки церковного начиння.

Поповнити збірки відділу предметами українського побуту, мистецтва та промислів дало можливість проведення ряду наукових експедицій. Так, в 1926—1927 рр. під керівництвом Я. О. Риженка розпочалось комплексне етнографічне дослідження Опішнянського району, до якого було споряджено дві експедиції музею. Перша досліджувала природу району, друга — побут і виробництво. В результаті їх роботи було зібрано чимало цінних експонатів, що характеризують кустарні промисли і ремесла, традиції житлового та господарського будівництва, ювелірне мистецтво, шиття. Музейними працівниками було записано біля 500 загадок, різдвяних віршів, колядок тощо¹¹.

Дослідження Опішнянського району, особливо його кераміки, музей продовжував і в наступні роки. Причому їх практичні результати зацікавили не лише науковців, а й господарників, які вдало використували матеріали музею для налагодження керамічного виробництва на експорт¹².

Належну увагу приділяв також Я. О. Риженко питанням екскурсійного обслуговування населення. З метою його суттєвого поліпшення спільними зусиллями працівників музею та окрполітосвіти було відкрите екскурсійне бюро, створена мережа громадських екскурсиводів. Лише за 1926—27 рр. музей відвідало 2215 екскурсій (84614 екскурсантів)¹³. Увагу полтавчан та гостей міста привернули виставки музею: «Гончарство Полтавщини», «Килимарство й килими Полтавщини», «Українське шиття» та інші. Активізації туристсько-екскурсійної роботи на Полтавщині, розв'язанню важливих завдань музейного будівництва, пропаганди історико-культурної спадщини краю значною мірою сприяв і підготовлений за участю Я. О. Риженка оригінальний як для 20-х років «Екскурсійний довідник по Полтаві та Полтавській окрузі» (Полтава, — 1927. — 68 с.). Крім загальних статей, назване видання мало складену Я. О. Риженком типову схему експозицій районного та шкільного музеїв, а також перелік основних пам'яток Полтави, кожна з яких була внесена в маршрут певних тематичних екскурсій і супроводжувалась відповідними поясненнями про пов'язані з нею історичні події.

Популяризуючи історико-культурні пам'ятки, Я. О. Риженко доклав чимало зусиль для їх збереження. Коли на початку 1927 р. у Полтаві утворилась окружна комісія охорони пам'яток культури і природи, він, цілком закономірно, увійшов до її складу. Цікаво, що в організаційному засіданні Комісії безпосередньої участі Яків Омелянович не брав. Однак присутні (В. О. Щепотьєв, М. І. Гавриленко, Г. О. Коваленко, інші провідні науковці та культурні діячі) одностайно висловились за його членство в Комісії¹⁴. В цьому ж році Я. О. Риженко був прийнятий у наукову секцію

спілки Робос, а згодом навіть увійшов до складу її керівних органів. Не залишився досвідчений фахівець поза діяльністю окружної Комісії по увічненню пам'яті М. М. Коцюбинського. Нарешті визнанням особистих заслуг Я. О. Риженка в дослідженні Полтавщини стало його обрання дійсним членом Полтавського наукового товариства при ВУАН. Як бачимо, колишні непорозуміння з передовими науково-культурними колами Полтави безслідно минули, відкривши широкі можливості для творчої співпраці на ниві культурного будівництва.

Серед тих, з ким спілкувався Я. О. Риженко в кінці 20-х років — талановитий літературознавець і перекладач, мистецтвознавець і композитор В. О. Щепот'єв, дослідник історії рідного краю М. М. Бужинський, викладачі Полтавського ІНО М. Ф. Ніколаєв, П. Г. Клепацький. Заходив «на вогник» до музею відомий культурний діяч Г. О. Коваленко. Не раз звертався до унікальної колекції фольклору, зібраної Я. О. Риженком, відомий український композитор Ф. В. Попадич. Любили погомоніти з Яковом Омеляновичем про історичне минуле Полтавщини молоді літератори Григорій Майфет і Юрій Циганенко.

Тісні творчі контакти встановилися у Я. О. Риженка також з науковими колами Києва, зокрема, вченими Всеукраїнської Академії наук. Вже в 1929 р. етнографічна секція при ВУАН запропонувала йому співробітництво з «Етнографічним вісником». Спеціально для цього видання Я. О. Риженко підготував цікаву розвідку «До економіки чумацтва на Полтавщині в другій половині ХІХ ст.». Зацікавився він також пропозицією здійснити фундаментальне ретроспективне дослідження про розвиток цехів на Україні. Але завершити розпочату роботу так і не зміг.

За звинуваченням в антирадянській діяльності, яка начебто полягала в розповсюдженні антимарксистських поглядів, ствердженні «вульгарно-націоналістичних тенденцій», 6 березня 1931 р. Я. О. Риженко був заарештований органами ДПУ. Правду кажучи, окрім досить неконкретних свідчень про приналежність до контрреволюційної організації, слідство ніяких доказів проти нього не мало. Сам же Яків Омелянович категорично відкидає будь-які звинувачення. «В своєму ставленні до Радянської влади, — писав він у власноручних показаннях від 3 травня 1931 р., — як і вся інтелігенція, я пройшов період недовіри, період пошуків, період національних захоплень, та контрреволюціонером ніколи не був».

Однак слідство, націлене на викриття нової розгалуженої контрреволюційної організації, подібні визнання до уваги не брало. Вражений таким поворотом справи, Я. О. Риженко на допиті 14 серпня 1931 р. скріпив власним підписом все, що від нього вимагали, а саме: визнав свою приналежність до місцевої філії контрреволюційної повстанської організації — «Український національний центр». Отямившись, 29 серпня він категорично заперечить усі ці вигадки, та буде вже пізно. Звинувачувальний висновок буде вже складений і затверджений прокурором. З нього зокрема випливало, що Я. О. Риженко без додаткової обробки був завербований до Українського національного центру і готував наукові кадри молоді до повалення Радянської влади.

Можна лише здогадуватись, як зустрів подібний висновок Я. О. Риженко. Коли ж про звинувачення довідалася його дружина, вона не витримала — попала до психіатричної лікарні. Вже звідти зверталася до Генерального прокурора УСРР з проханням переглянути справу чоловіка. У відповідь з Харкова прийшло рішення Судової трійки при Колегії ДПУ УСРР від 21 лютого 1932 р. про засудження Я. О. Риженка за ст. 54-11 КК УСРР до виселення з України та заборону проживати на її території протягом трьох років¹⁵. Засланий до Астрахані, він неодноразово звертався до правоохоронних органів з заявами про зняття судимості, але, так і не дочекавшись позитивного рішення, помер 29 травня 1974 р.

Лише 19 червня 1989 р. у відповідності з Указом Президії Верховної Ради Союзу РСР від 16 січня 1989 р. вчений, талановитий організатор музейної справи, щирий поборник збереження української національної культурної спадщини буде реабілітований. Його творчий доробок стане в нагоді тим, хто дбайливо, без зайвої метушні, відроджує неньку-Україну, її багатовікові історичні та культурні традиції. «Пройдуть роки, — писав в одній з своїх праць Яків Омелянович Риженко, — перебудується життя, на сцену вийдуть нові мистецькі форми, але й вони в процесі свого творення будуть черпати живильну вологу з глибокого колодязя народної творчості»¹⁶. Які пророчі слова!

-
1. Архів УСНБ України по Полтавській області. — Спр. 15125-С.
  2. Білокінь С. І. Риженко Яків Омелянович // Українська радянська енциклопедія. — К., 1983. — Т. IX. — С. 367.
  3. Архів УСНБ України по Полтавській області. — Спр. 15125-С.
  4. Риженко Я. Кустарна ремісничя промисловість // Збірник. Том II. Полтавщина. — Полтава, 1927. — С. 257—306; його ж, Населення Полтавщини та його побут. // Там же. — С. 331—340.

5. Риженко Я. Краєзнавство та екскурсії // Екскурсійний довідник по Полтаві та Полтавській окрузі. — Полтава, 1927. — С. 5-10; його ж: Екскурсії в політосвітроботі // Там же. — С. 17—20.
6. Риженко Я. Полтавський державний музей (Історичний нарис) // Збірник. Том. 1. Присвячений 35-річчю музею. — Полтава, 1928. — С. 1—15; його ж: Збірки з історії, етнографії, мистецтва та промисловості // Там же. — С. 63—116.
7. Риженко Я. Килимарство й килими Полтавщини. — Полтава, 1928. — 16 с.; його ж: Українське шитво. — Полтава, 1929, — 28 с.; його ж: Гончарство Полтавщини. — Полтава, 1930. — 16 с.
8. Архів УСНБ України по Полтавській області. — Спр. 15125-С.
9. Безруких П. По Червоной Украине (На Полтавщине) // Жизнь искусства. — М., — 1926. — № 43. — С. 6-7.
10. Риженко Я. Полтавський державний музей // Знання. — 1928. — № 3. — С. 23.
11. Риженко Я. Полтавський державний музей (Історичний нарис) — С. 63; його ж: Збірки з історії етнографії, мистецтва та промисловості. — С. 63.
12. Яр. Полтавський державний музей // Комуніст. — 1927. — 19 серпня. Архів УСНБ України по Полтавській області. — Спр. 15125-С.
13. Риженко Я. Полтавський державний музей. Досягнення за 10 років Жовтня // Більшовик Полтавщини. — 1927. — 3 листопада.
14. ЦДАЖР України. — Ф. 166, оп. 6, спр. 9419. — Арк. 16.
15. Архів УСНБ України по Полтавській області. — Спр. 15125-С.
16. Риженко Я. Українське шитво. — С. 28.